

- <sup>107</sup> РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.21.
- <sup>108</sup> Горліс-Горський Ю. Холодний Яр // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.2. – С.6.
- <sup>109</sup> РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.71 об. Водночас у зведенні білогвардійської розвідки від 17 грудня вказувалося, що загін В.Чучупаки налічує 600 бійців (у тому числі 200 озброєних) при 1 гарматі, 18 кулеметах, а загін С.Коцура – 600 озброєних повстанців при 8 легких гарматах, 32 кулеметах (Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.168).
- <sup>110</sup> Там же. – Д.43. – Л.168.
- <sup>111</sup> Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.153 – 153 об., 155.
- <sup>112</sup> Там же. – Л.152.
- <sup>113</sup> Шляховий М. Записки повстанця. – К., 1999. – С.20; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.210. – Арк.101.
- <sup>114</sup> Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Т.І: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.229–232; Столыпін А. Записки драгунського офіцера (1917–1920 гг.). – Санкт-Петербург, 1992. – С.93–94; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С.245.
- <sup>115</sup> РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.45.
- <sup>116</sup> Див. наприклад; Корсак В. Великий исход // Белое дело. – Т.10. Бредовский поход. – Москва, 2003. – С.13–57.
- <sup>117</sup> ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.40.
- <sup>118</sup> ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.22.
- <sup>119</sup> Там же. – Л.31; Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе) // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.102–103.
- <sup>120</sup> Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С.138.

*On the base of the unknown archival documents and memoirs of contemporaries the author investigates the expanding of insurrectional movement in the Kyiv's region against the white troops of general A.Denikin in 1919–1920, reconstructs course of the operation activity of the insurgent detachments and determines their political trend.*

**С.В.Кульчицький\***

## КОЛИ І ЯК ВІДБУЛОСЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ З УРСР

*Автор твердить, що пакт Ріббентропа–Молотова передував приєднанню Західної України до СРСР, але не став безпосередньою причиною возз'єднання земель українського народу. У 1941 р. німецько-радянські договори щодо Польщі були визнані такими, що втратили силу. Право українського народу на возз'єднання своїх земель було визнане керівниками трьох держав антигітлерівської коаліції, які виступали від імені Об'єднаних Націй.*

17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон і розпочала «визвольний похід». Сталінський уряд приступив до реалізації пакту Ріббентропа–Молотова. Цей пакт є швидше живим, ніж мертвим навіть тепер. Аж до червня 1997 р. Румунія висувала територіальні претензії до України, пов'язані з анексією Радянським Союзом Бессарабії і Північної Буковини. Із заяви президента Румунії Траяна Басеску, яку він зробив у травні 2009 р., випливає, що румунсько-молдовський кордон не є державним<sup>1</sup>. Цим ставиться під сумнів існування Молдови.

Коли мова заходить про возз'єднання українських земель в єдиній державі – Українській РСР, історики поєднують два протилежні за змістом твердження: по-перше, з правового погляду возз'єднання було наслідком злочинної змови двох

\* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

диктаторів; по-друге, історичне значення досягнутої соборності українських земель применшувати не можна<sup>2</sup>.

Автор цієї статті в різні часи робив спроби зняти тінь пакту Ріббентропа–Молотова з ідеї соборності<sup>3</sup>. Публікації останніх років дозволяють повніше обґрунтувати ці спроби. Варто звернутися до читачів журналу з концепцією, що відмежовує ідею соборності від зовнішньої політики Кремля як за змістом вересневих подій 1939 р., так і у хронологічному вимірі.

## 1

Обставини, пов'язані з укладенням пакту Ріббентропа–Молотова, добре відомі. Щоб виявити в них щось нове, треба уникнути «накладання» наступних подій на попередні, тобто іншим поглядом подивитися на причинно-наслідкові зв'язки.

Друга світова війна була своєрідним рیمейком попередньої. Країни, що здобули перемогу у 1918 р., бажали відстояти версальсько-вашингтонську систему мирних договорів. Поставлена у становище країни-ізгоя, Німеччина прагнула скинути із себе «версальське ярмо». Не дивно, що вона порозумілася з іншою країною-ізгоем – радянською Росією. Обидві країни з 1922 р. налагодили співробітництво, в тому числі й у військовій сфері. Після приходу до влади нацистів це співробітництво було згорнуте через ідеологічні причини. Однак радянські вожді ставилися до ідеології прагматично.

У другій половині 1930-х рр. ситуація в Європі нагадувала літо 1914 р. Різниця була в тому, що склалося не два, а три центри протистояння. Розстановка сил за цих умов могла непередбачувано змінюватися.

У жовтні 1936 р. Німеччина та Італія підписали протокол про співробітництво, тим самим утворивши «вісь» Берлін–Рим. Місяцем пізніше Німеччина і Японія уклали Антикомінтернівський пакт. У листопаді 1937 р. до пакту приєдналася й Італія. Так утворилася воєнно-політична коаліція країн-агресорів – «трикутник» Берлін–Рим–Токіо.

Наприкінці 30-х рр. Кремль уже завершував «революцію зверху», яка дозволила вождям більшовиків вільно розпоряджатися ресурсами величезної країни. Сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)» дав відповідь на те, як ресурсами розпорядитися: «для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення»<sup>4</sup>. Роз'яснюючи положення короткого курсу, начальник Політуправління РСЧА Л.Мехліс підкреслив і те, що читалося між рядками: «Якщо друга імперіалістична війна обернеться своїм вістрям проти першої у світі соціалістичної держави, то ми зобов'язані будемо перенести воєнні дії на територію противника, використати свої інтернаціональні зобов'язання і помножити число радянських республік в усьому світі». Свою промову-лекцію на зібранні партійного активу Київського особливого військового округу Мехліс закінчив такими словами: «Соціалістичний корабель потужний, всесильний, непереможний. Не страшні йому негоди і бурі. Великий керманіч Сталін веде корабель на останній і рішучий бій, на штурм капіталізму, до світової Комуні»<sup>5</sup>.

Німеччина раніше від інших держав підготувалася до війни. Франція і Велика Британія, як і в 1914-му, відставали. Маневруючи, вони робили спроби «каналізувати» агресію нацистів у бік СРСР. Сталіна не запросили у вересні 1938 р. до Мюнхена, де західні держави задовольнили вимоги Гітлера щодо Чехословаччини, щоб здобути від нього гарантії «вічного миру». Гітлер проковтнув Чехословаччину, як перед тим Австрію. Однак цим він не обмежився і звернув увагу на Польщу.

Від березня 1939 р. у Москві тривали переговори з представниками Великої Британії і Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Однак керівники демократичних країн побоювалися, що радянська сто-

рона не виконає взятих на себе зобов'язань. Зі свого боку, Сталін відчував себе в ізоляції після Мюнхена. У промові на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. він заявив, що Радянський Союз не збирається тягати каштани з вогню для країн Заходу. «Каштанова» промова привернула увагу в Берліні, так само, як і відставка прибічника зміцнення стосунків із Великою Британією і Францією М.Литвина з посади наркома закордонних справ. Цю посаду зайняв голова Раднаркому В.Молотов.

3 квітня Гітлер затвердив директиву «Операція “Вайс”», що передбачала поглинення Польщі. Перед тим, 31 березня прем'єр-міністр Великої Британії Н.Чемберлен заявив у палаті громад про те, що його країна і Франція нададуть Польщі всю можливу допомогу, якщо вона стане жертвою агресії. Отже, напад на Польщу загрожував європейською війною. Проте (що важливо для розуміння концепції, яка лягла в основу цієї статті) у директиві «Операція “Вайс”» знаходимо таку тезу: «Політичне керівництво вважає своїм завданням добитися по можливості ізольованого вирішення польського питання, тобто, обмежити війну виключно польською територією»<sup>6</sup>.

Враховуючи відносини США з Великою Британією, а Японії – з Німеччиною, і також те, що Англія володіла імперією, розкиданою на всіх континентах, європейська війна автоматично ставала світовою. Гітлер мусив потурбуватися про надійний тил на Сході, тим більше, що окупація Польщі означала появу спільного кордону між Третім райхом і СРСР. Не дивно, що він побажав використати для цього прагнення Сталіна «примножити число радянських республік в усьому світі».

З ініціативи німецьких дипломатів Німеччина і СРСР почали переговори про активізацію економічних зв'язків. 20 травня новий наркомзаксправ Молотов у бесіді з послом Німеччини у Москві Фрідріхом фон дер Шуленбургом зауважив, що для успіху економічних переговорів треба створити політичну базу<sup>7</sup>. Німці зайняли вичікувальну позицію, побоюючись, що радянська сторона прагне використати їхню готовність до порозуміння тільки з метою шантажу представників Великої Британії і Франції, які провадили переговори в Москві. 5 червня Шуленбург доповів, що Молотов запропонував розпочати політичний діалог<sup>8</sup>. Навіть після цього і, як можна припустити, з цієї ж причини вичікування тривало. Аж врешті 29 липня статс-секретар МЗС Німеччини Е.Вайцеккер доручив Шуленбургу передати Молотову дослівно таке: «За будь-якого розвитку польського питання, чи мирним шляхом, як ми цього хочемо, чи будь-яким іншим шляхом, тобто із застосуванням нами сили, ми готові гарантувати всі радянські інтереси і досягнути розуміння з московським урядом»<sup>9</sup>.

1 серпня в МЗС Німеччини надійшло повідомлення про сприятливе ставлення Кремля до такої угоди. Глава зовнішньополітичного відомства Й. фон Ріббентроп зустрівся в Берліні з повіреним у справах СРСР Г.Астаховим і заявив: «З усіх проблем, які стосуються території від Чорного до Балтійського моря, ми могли б домовитися без будь-яких утруднень»<sup>10</sup>.

Серпневі переговори між Німеччиною і Радянським Союзом відстежені істориками по днях і годинах. Досить зауважити, що 23 серпня Ріббентроп з'явився в Москві. Пізно ввечері радянсько-німецький договір про ненапад був підписаний, а наступного дня опублікований. До нього долучався секретний додатковий протокол, в якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» – пакт Ріббентропа–Молотова. У статті 1 йшлося про країни Балтії. До радянської сфери інтересів відносилися Фінляндія, Естонія і Латвія. Литва входила до сфери інтересів Німеччини. Стаття 2 визначала, як розмежовувати Польщу: «У випадку територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарева, Вісли і Сяну». Це означало, що більша частина Польщі в її тогочасних кордонах опинялася у сфері інтересів СРСР. Варшавське передмістя

Прага, яке розташовувалося на правому березі Вісли, теж потрапляло до радянської сфери. Стаття 3 відзначала «інтереси СРСР щодо Бессарабії»<sup>11</sup>.

## 2

1 вересня 1939 р. Гітлер вторгся у Польщу. Маючи з нею договірні зобов'язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині. Друга світова стала фактом.

У день оголошення війни Ріббентроп через посла в Москві передав Молотову, що розгром польської армії завершиться через кілька тижнів, після чого доведеться покінчити з тими військовими з'єднаннями, які опиняться в сфері інтересів СРСР. Послу доручалося з'ясувати, чи може Радянський Союз ввести свою армію в ці райони. Нарком відповів 5 вересня, що необхідно почати конкретні дії, але цей час ще не настав<sup>12</sup>.

У літературі утвердилася думка про те, що Сталін чекав, поки польський уряд капітулює або емігрує. Таке судження прямо впливає з причини, названої В.Молотовим польському послу в Москві В.Гжибовському в день вторгнення – 17 вересня. Молотов зазначив, що Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Саме тому, підкреслювалося в офіційній ноті, радянське керівництво дало наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії. У промові по радіо, яка негайно була надрукована у газетах, Молотов повідомив, що Червона армія перейшла кордон із метою подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу.

У 1930-х рр. СРСР брав активну участь у переговорах, пов'язаних з утворенням системи колективної відсічі агресору. Однією з ключових тем переговорів було визначення агресії. Виступаючи в лютому 1933 р. на конференції, присвяченій проблемі роззброєння, М.Литвинов від імені свого уряду заявив, що збройний напад на будь-яку країну без оголошення війни не може бути виправданий її внутрішнім становищем, можливою небезпекою життю або майну іноземців, запереченням за цією країною ознак її державної організації тощо<sup>13</sup>. Під таким кутом зору «визвольний похід» Червоної армії був безсумнівним актом агресії. Однак переважна більшість українців і білорусів, на землю яких прийшла війна, вітала червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя та майно. Ця цілком природна реакція населення служила моральним виправданням діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, ставало можливим оголосити возз'єднанням братніх народів.

Залишається виявити, чому і коли виник концепт возз'єднання. Треба пам'ятати, що він змусив Сталіна відмовитися від частки територіальних надбань (Люблінського і частини Варшавського воеводств), уже здобутих 23 серпня 1939 р. пактом Ріббентропа–Молотова.

Відповідь на запитання «чому?» лежить на поверхні. Досить згадати, що трапилося між 23 серпня і 17 вересня. 3 вересня німецько-польська війна раптом перетворилася на світову. У цій війні вихід Червоної армії на Віслу робив із Сталіна союзника Гітлера.

Німецький фюрер і радянський вождь знали, що напад на Польщу загрожує світовою війною. Однак пасивна реакція демократичних країн Європи на поглинення Австрії та Чехословаччини давала підстави сподіватися, що Велика Британія і Франція так само відреагують на вторгнення Німеччини у Польщу. 25 серпня палата громад ратифікувала укладений 6 квітня англо-польський договір про військову допомогу Польщі у разі агресії проти неї. Однак, як свідчив Ріббентроп у своїх спогадах, «у той момент Гітлер ще не розраховував, що Англія втрутиться і почне через Польщу війну»<sup>14</sup>. Судження Гітлера, як і Сталіна, мали

під собою об'єктивну основу. Обом диктаторам було відомо, що Велика Британія і Франція не готові розгорнути військові дії. Вони їх і не розгорнули, але війна все-таки почалася.

Відповідь на запитання «коли?» встановлюється за рішеннями політбюро ЦК ВКП(б) у першій половині вересня. 1 вересня політбюро ЦК прийняло рішення створити додатково 76 стрілецьких дивізій із тим, щоб довести їхню загальну кількість до 173. Рішення про підготовку військової операції у Польщі було ухвалене 6 вересня. У ньому містився пункт, яким наркомату внутрішніх справ доручалося терміново систематизувати відомості про Польщу і надати їх А.Жданову. Зі змісту підготовлених довідок випливало, що Жданова особливо цікавило те, в яких воеводствах поляки були етнічною меншиною<sup>15</sup>.

Співробітниця Інституту загальної історії РАН Н.Лебедева, якій належить нарис про поділ Польщі у книзі «Другая война. 1939–1945», день за днем перелічує події, не задумуючись над тим, коли вторгнення в Польщу набуло вигляду «визвольного походу». Але зміст доповідних записок НКВС СРСР не залишає сумніву у тому, що це сталося тоді, коли виникла потреба у згаданих записках.

Дату 6 вересня верифікуємо на підставі інших даних, які також наводяться в нарисі Лебедевої. У перші дні війни керівництво Комінтерну схвально ставилося до заяв компартій із засудженням німецької агресії. У низці країн компартії почали створювати військові підрозділи на допомогу Польщі. Але 7 вересня Сталін викликав до себе генерального секретаря виконкому Комінтерну Г.Димитрова і роз'яснив йому, що Польща є фашистською державою, яка пригноблює українців, білорусів та інші національні меншини. Інформуючи Димитрова про крутий поворот у зовнішній політиці Кремля, генсек заявив таке: «Знищення цієї держави в сучасних умовах означало б однією буржуазною фашистською державою менше! Що поганого було б, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території і населення?». Наступного дня ВККІ розіслав компартіям обіжник із директивою: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному разі захищати фашистську Польщу, яка відкинула допомогу Радянського Союзу і пригноблює інші національності»<sup>16</sup>.

Прийняте 6 вересня рішення треба було довести до відома Берліна. Молотов зважився на це тільки 10 вересня. Він повідомив німецького посла, що вступ Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю захистити від війни братні народи – українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався Молотов, необхідне, щоб Радянський Союз зміг пояснити своє втручання широким масам і не виявився б в їхніх очах агресором<sup>17</sup>.

Шуленбург назвав це повідомлення Молотова справою «найбільш терміною» і «цілком секретною». Мабуть, він сподівався, що Гітлер здатний переконати Сталіна відмовитися від наміру замаскувати вторгнення в Польщу під «визвольний похід», яке яскраво підкреслювало агресію з боку Німеччини. Гітлер, однак, тривалий час не реагував. Можна вважати, що він не знав, як реагувати. Німеччина уже втягнулася у війну з найбільш потужною в Європі французькою армією. На континент готувався прибути англійський експедиційний корпус. У більш віддаленій перспективі слід було чекати вступу у війну американців з їх невичерпними людськими і матеріальними ресурсами. У такій ситуації сваритися з Радянським Союзом не було резону.

Тим часом 14 вересня газета «Правда» виступила з редакційною статтею «Про внутрішні причини поразки Польщі». У цій статті (її підготував А.Жданов) підкреслювалося, що поразка польської армії була викликана не лише перевагою німецької військової техніки й організації і не тільки відсутністю ефективної допомоги з боку Великої Британії та Франції. Поразка, твердила газета, значною мірою пояснювалася внутрішніми суперечностями Польської держави, яка мала багатонаціональний характер і в якій придушувалися національні меншини.

У статті використовувалися дані, запозичені з доповідних записок НКВС СРСР. Вказувалося, зокрема, що поляки становили тільки 60% населення Польщі, а представники національних меншин – 40%. Ці дані являли собою розрахунок радянських фахівців. Перепис 1931 р. зареєстрував у країні 69% поляків, але він проходив у ситуації безсумнівного тиску, і тому немало представників нацменшин записувалися поляками. Повідомлялося, що в 1938 р. у Польщі проживало вже до 8 млн українців і 3 млн білорусів. Газета підкреслювала, що правлячі кола цієї держави «зробили все, щоб перетворити Західну Україну і Західну Білорусію в безправну колонію, віддану польським панам на пограбування».

Становище населення «східних кресів» Польської держави у міжвоєнний період справді було важким. Становлячи в них меншість населення, поляки залишалися привілейованою державною нацією. Українці й білоруси зазнавали не тільки соціального гноблення (життя переважної більшості місцевих поляків теж було нелегким), вони пригноблювалися і в національному, і в релігійному відношеннях. Становище особливо загострилося після смерті Ю.Пілсудського, коли до влади прийшла генеральська кліка. Але Кремль не реагував на те, що відбувалося в сусідній країні.

Увечері 15 вересня Ріббентроп адресував Молотову депешу, в якій повідомляв, що Варшава буде здобута найближчими днями, і вони чекають, коли почнуться радянські військові операції. Міністр зауважив при цьому, що обтяження Німеччини виною за вторгнення росіян у Польщу суперечило б домовленостям, досягнутим у Москві, бо це твердження представляло дві держави перед усім світом як противників. Наступного дня з Молотовим зустрівся Шуленбург. Депеша Ріббентропа (Гітлер, як бачимо, ухилився від втручання) не мала ефекту. Послу вказали, що головний мотив буде таким: радянський уряд вважає своїм обов'язком втрутитися, щоб взяти під захист українських і білоруських братів і дати можливість цим нещасним людям жити в умовах миру. Коли Шуленбург запротестував, Молотов пояснив свої мотиви цілком відверто. У викладі Шуленбурга це звучало так: «Молотов погодився з тим, що запропонований мотив радянського уряду містить у собі посилення, яке вражає німецьку чутливість, але просив нас, враховуючи скрутне становище радянського уряду, не надавати значення цьому мотиву. У радянського уряду, на жаль, нема можливості висунути якінебудь інші мотиви, оскільки раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі і змушений так або інакше виправдовувати своє теперішнє втручання перед закордоном»<sup>18</sup>.

Логіка «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель із відповідними союзними республіками у складі СРСР. Іншими словами, вона вимагала ліквідації Польської держави в її довоєнних кордонах. Такий висновок Сталін зробив уже 7 вересня у згадуваній вище бесіді з Г.Димитровим. А 19 вересня Молотов натякнув Шуленбургу, що радянський уряд схильний ліквідувати Польщу як державу і поділити польські землі між Німеччиною та СРСР за узгодженою у серпні лінією чотирьох річок (Піса – Нарев – Вісла – Сян). Німецьке керівництво не заперечило, у зв'язку з чим стало необхідним укласти договір про кордон між Німеччиною і СРСР.

25 вересня до переговорів підключився Сталін. Зустрівшись із німецьким послом, він приголомшив його новою пропозицією, яка у викладі Шуленбурга звучала так: «Він запропонував територію на схід від демаркаційної лінії – всю Варшавську провінцію, що простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від наших домагань Литви»<sup>19</sup>. Логіка «визвольного походу» пов'язувалася з відмовою від загарбання польських етнічних земель, але Сталін вимагав компенсації. Гітлер мусив погодитися і з цією вимогою.

Територіальна «рокіровка» свідчить, що у своїй «шаховій партії» з Гітлером Сталін розраховував події на кілька ходів наперед. Рано чи пізно Гітлер мусив

програти війну з країнами Заходу. Генсек не міг у цьому сумніватися, тому що у зручний для себе час, тобто після взаємного ослаблення противників, він обов'язково втрутився б у хід подій своєю велетенською армією. А потім, у переговорах про повоєнний світовий порядок Радянському Союзу довелося б мати справу з країнами Заходу. Вони розпочали війну непередбаченими, щоб захистити Польщу від агресора, і майбутнє польського народу турбувало б їх незрівнянно більше, ніж литовці.

Повернемося, однак, до ситуації, яка складалася восени 1939 р. Сталіну треба було показати, що його турбує тільки одне: доля українців і білорусів у охопленій війною Польщі. Він домігся свого: «проковтнув» половину Польщі, але залишився в позиції нейтралітету. Тепер він міг дозволити собі виказати дружнє ставлення до однієї з воюючих сторін, на чому наполягав Гітлер. Укладений 28 вересня у Москві новий пакт дістав офіційну назву «Договір про дружбу і кордон». Відповідно до нього, Німеччині припали польські землі площею 188 тис. кв. км, на яких проживало 23 млн осіб. До Радянського Союзу перейшла територія площею близько 200 тис. кв. км із населенням 12 млн осіб<sup>20</sup>.

Заключним акордом злочинної змови двох диктаторів стала доповідь В.Молотова про радянську зовнішню політику у Верховній Раді СРСР, яку він проголосив 31 жовтня 1939 р. Критикуючи правлячі кола Великої Британії і Франції за те, що вони зображають війну проти Німеччини як ідеологічну битву за демократію і повалення гітлеризму, голова радянського уряду заявив: «Не тільки безглуздо, але й злочинно провадити таку війну, як війна за “знищення гітлеризму”, прикриваючись фальшивим прапором боротьби за “демократію”»<sup>21</sup>.

### 3

Чи стала переконливою версія «визвольного походу» для населення УРСР? Навесні 2009 р. до наукового обігу ввійшов збірник документів з архіву Служби безпеки України «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.» У 18 повідомленнях показано, як населення реагувало на звістку про перехід радянсько-польського кордону Червоною армією. Це – чотири друкованих аркуші безцінної інформації, близько 300 висловлювань, зафіксованих сексотами чекістської мережі так, як вони звучали між 17 і 28 вересня 1939 р. Вражає, що відверто висловлювалися навіть ті, хто знав, що перебуває під пильним наглядом. Необережність пояснювалася просто: сексотами були ті, кому вони безмежно довіряли.

Як радянські люди реагували на ейфорію, що охопила західноукраїнське населення? Робітник Полтавського цегельного заводу Козій прокоментував це так: «Зустрічають із квітами, а проводжатимуть камінням»<sup>22</sup>. Викладач курсів Вукоопспілки Баас говорив: «Вони там тепер в омані і не знають ще усіх тих припад, які довелося нам витримати за ці двадцять років»<sup>23</sup>.

Висловлювань на тему возз'єднання було лише декілька. Київський художник Середа характеризувався чекістами так: «український націоналіст, під наглядом». Він знав, очевидно, що перебуває в полі зору чекістів, і попередив свого співбесідника-сексота: «Я тепер удостоєний честі ілюструвати книгу, яка буде піднесена тов. Сталіну від українського народу в день його 60-річчя». Політичні наслідки «визвольного походу» Середа визначив досить обережно: «Скільки століть боролися кращі люди за об'єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і тільки тепер так неочікувано для всіх нас і так безболісно все це вийшло»<sup>24</sup>.

Здавалося б, М.Рильський мав відчутти непередбачену радість, коли дізнався, що втрачена у 1919 р. соборність українських земель починає реалізуватися. Але співбесіднику, якому довіряв, він зізнався: «Я все-таки не бачу вагомих причин, які

спонукали нас кинутися на Польщу. Це суперечить тій гуманності і справедливості, про які ми стільки завжди кричали. Ось я пишу кожний день вірші, що вихваляють доблесть радянських військ і мудрість нашої політики, а у серці нема будь-якого ентузіазму»<sup>25</sup>. У письменника А.Любченка, якого чекісти називали «колишнім активним петлюрівцем», «визвольний похід» теж не асоціювався із соборністю. «Щоб зжерти беззахисну країну, у нас вистачило совісті», – заявив він<sup>26</sup>.

Академік АН УРСР М.Ротмістров оцінював вторгнення в Польщу під кутом зору «збирання земель російських»: «Наші законні російські землі Галіції і Білорусії відійдуть до СРСР. Це буде поворотний хід Росії на Захід»<sup>27</sup>.

Представники інтелігенції, які знали, як Річ Посполита була поглинута сусідами у три прийоми у XVIII ст., не зговорюючись, назвали поточну подію четвертим поділом. Старший інженер заводу ім. Леніна в Дніпропетровську Праздников зазначав: «Тепер ми присутні при четвертому поділі Польщі»<sup>28</sup>. Син Михайла Драгоманова, який працював перекладачем у видавництві «Мистецтво», заявив: «По суті, це – четвертий поділ Польщі, здійснений за домовленістю між Сталіним і Гітлером»<sup>29</sup>.

Думку про існування таємної домовленості висловлювали й інші. Студент індустріального інституту у Києві Биск зазначав: «Червона армія вступила на територію Західної України і Білорусії не на прохання пригноблених народів, а по завчасно обдуманому плану Радянського Союзу з Німеччиною»<sup>30</sup>.

Ті, хто добре орієнтувався у міжнародному становищі, одразу побачили, які можливості відкриваються у Москві після порозуміння з Берліном. Коректор видавництва «Радянська Україна» Степняк зазначив: «Червоний імперіалізм є і дає про себе знати. Якщо це так, то я за те, щоб забрати ще Буковину і Бессарабію. Тепер якраз зручний момент для цього»<sup>31</sup>.

Міркуючи про ставлення Великої Британії і Франції до радянської акції, академік АН УРСР М.Крилов передбачав, що ці країни обмежаться протестом і активно не виступатимуть проти СРСР<sup>32</sup>. Науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР П.Білик зробив припущення про те, що країни Заходу припинять війну з Німеччиною, якщо виявиться, що на її боці стоїть Радянський Союз<sup>33</sup>.

Серед громадян України знайшлося немало людей, які бездумно повторювали ази радянської пропаганди. Проте зріз думок, який містився в солідному масиві висловлювань із приводу переходу радянсько-польського кордону Червоною армією, дозволяє зробити два висновки. По-перше, покоління громадян, яке пройшло через випробування ленінсько-сталінської «революції зверху», було надзвичайно критично налаштоване до радянської влади. По-друге, приєднання західноукраїнських земель до СРСР сприймалося як четвертий поділ Польщі, а не досягнення соборності українських земель. Після голодомору 1932–1933 рр. і великого терору 1937–1938 рр. в Україні не залишилося реальних ознак державності, з якими асоціювалося поняття соборності.

#### 4

Гітлер панічно боявся війни на два фронти. Однак доведена у 1940 р. сила вермахту і виявлена в радянсько-фінській війні слабкість Червоної армії переконали його у можливості покінчити з Радянським Союзом за кілька місяців. Тому Німеччина та її союзники опинилися у стані війни одночасно з Великою Британією і СРСР.

Голова британського уряду В.Черчілл не гаяв часу, і вже 12 липня 1941 р. у Москві була укладена угода про спільні дії у війні. 14 серпня В.Черчілл і президент США Ф.Д.Рузвельт підписали Атлантичну хартію, в якій проголошувалася відданість таким принципам, як недоторканність територій, право народів вільно



обирати форму правління, повоєнне економічне співробітництво на рівноправних засадах, відмова від застосування сили у міжнародних відносинах, створення системи загальної безпеки і роззброєння. 24 вересня до Атлантичної хартії приєднався Радянський Союз, після чого уряд США поширив на нього дію прийнятого у березні 1941 р. закону про ленд-ліз.

Коли виявилось, що війна на Сході затягується, Гітлер не зміг знайти собі нових союзників. У затяжній війні втягнуті у «трикутник» Берлін–Рим–Токіо країни через обмеженість людських і сировинних ресурсів втрачали шанси на перемогу. Навпаки, антигітлерівська коаліція у складі Великої Британії, США і СРСР постійно поповнювалася за рахунок країн, які погоджувалися з принципами Атлантичної хартії. 1 січня 1942 р. представники 26 країн підписали у Вашингтоні декларацію, в якій зобов'язувалися докласти всіх зусиль для перемоги у війні. Під декларацією стояв підпис – Об'єднані Нації.

Наведений вище перелік загальновідомих положень є необхідним для усвідомлення якісно нової ситуації, в якій опинилася проблема возз'єднання українських земель. Внутрішня стійкість антигітлерівської коаліції і перемога союзників значною мірою залежали від розв'язання польського питання, і передусім – від вирішення долі західноукраїнських і західнобілоруських земель. Емігрантський уряд Польщі, що перебував у Лондоні, мусив бути тепер союзником уряду, який допоміг Гітлеру зруйнувати його країну.

Перша зустріч голови лондонського уряду В.Сікорського і міністра закордонних справ А.Залеського з радянським послом у Великій Британії І.Майським відбулася 5 липня 1941 р. Майський зазначив, що його уряд підтримує відродження Польщі «в її національних кордонах». На вимогу поляків конкретизувати це формулювання він сказав, що майбутня польська держава мусить складатися «лише з поляків і охоплювати території, населені поляками». Сікорський відповів, що СРСР, будучи сам багатонаціональною державою, не має підстав нав'язувати Польщі етнографічні кордони, і зажадав від радянської сторони повернення до правової ситуації, передбаченої Ризьким договором 1921 р.<sup>34</sup>

Обидві сторони залишилися на своїх позиціях, але угода про відновлення дипломатичних відносин все-таки була підписана. Міністр закордонних справ Великої Британії А.Іден запропонував компромісне формулювання, яке влаштувало обидві сторони. Радянсько-польська угода від 30 липня 1941 р. починалася з такої декларації: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу»<sup>35</sup>.

Цю формулу польська сторона розуміла так, що СРСР відмовляється від радянсько-німецького договору 28 вересня 1939 р. про дружбу і кордон, тобто повертається до кордону, встановленого Ризьким договором 1921 р. Радянська сторона розуміла її так, що укладений із Німеччиною договір більше не затмарює кордон 1939 р.

Одночасно слід зазначити, що вжита в угоді від 30 липня 1941 р. формула означала визнання радянською стороною відсутності легітимної основи для територіальних здобутків, здійснених за рахунок польської сторони. Керівництво СРСР постало перед необхідністю повернути Польщі загарбані у 1939 р. землі або заручитися підтримкою союзників для здійсненого всупереч Ризькому договору приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних союзних республік. Зі сказаного випливає, що визнання недейсними радянсько-німецьких договорів 1939 р. відродило проблему східного кордону II-ої Речіпосполитої. Ця проблема уперше постала в результаті розпаду Російської і Австро-Угорської імперій у 1917–1918 рр. і потягла за собою дві війни – українсько-польську 1918–1919 рр. і радянсько-польську 1920 р. У 1941–1945 рр. проблема польського східного кордону розв'язувалася з не меншим драматизмом.

Спілкуючись упродовж трьох останніх десятиліть із визначними польськими істориками, автор цієї статті не раз запитував, чому проблема східного кордону мала таке доленосне значення для всіх політичних діячів – від Ю.Пілсудського до С.Миколайчика. Відповіді завжди були однаковими: так розпорядилася історія.

Східний польський кордон одночасно являв собою західний український. Отже, питання кордону для української сторони перевтілювалося у проблему соборності, що добре висвітлено у нашій історіографії. Але українські вчені, як правило, недооцінюють важливості проблеми кордону в історії польського народу.

Конфігурація польських земель за сотні років зазнала істотних змін. Поляки поступово відступали зі своїх корінних земель на заході і населяли землі інших народів на сході. На західних і північних землях первинної території, тобто в Польщі Пястів, відбувалася посилена німецька колонізація. Від XVI ст., коли виникла Річ Посполита, почалася польська колонізація Литви, Білорусії і українських земель, розташованих на правому березі Дніпра. Сюди переселилися або вже тут народилися мільйони поляків, хоч вони й залишалися етнічною меншиною серед місцевого населення. Кордони Польщі Ягеллонів істотно відрізнялися від кордонів середньовічної, тобто п'ястівської Польщі.

У 1918 р. польські політичні лідери не погодилися з рекомендацією Антанти обмежитися територією з переважанням польського населення, тому що вважали її недостатньою для нормальної життєдіяльності держави. Вони створили багатонаціональну державу, наближену за конфігурацією кордонів до Речі Посполитою XVI–XVIII ст. Не випадково ця держава була названа II-ю Річпосполитою.

Польський уряд у Лондоні відстоював відродження II-ї Річпосполитою, а тому зайняв безкомпромісну позицію у питанні про східний кордон. Однак позиція Великої Британії і США не була у цьому питанні безкомпромісною. Пояснюючи своє ставлення до територіального питання, В.Черчілль через багато років вказував, що воно мусило врегулюватися так, аби «не була порушена єдність англо-російського воєнного союзу»<sup>36</sup>. Не менш рішучу позицію займав Ф.Д.Рузвельт. Стурбований затягуванням у підписанні радянсько-польської угоди про відновлення дипломатичних відносин, він попередив англійців, щоб ті не брали на себе зобов'язань щодо кордонів будь-якої держави до мирної конференції<sup>37</sup>.

Потрібно звернути увагу на висловлену тут позицію керівників урядів Великої Британії і США під кутом зору Атлантичної хартії. Поляки з ентузіазмом сприйняли появу цього основоположного для повоєнного світоустрою документа, особливо коли його визнав Радянський Союз. Адже Атлантична хартія проголосувала принцип недоторканності території держав. Друга світова війна почалася внаслідок знищення Польської держави, і вони сподівалися, що перемога в ній відродить їхню батьківщину у попередніх кордонах. Але Черчілль і Рузвельт готові були розглянути територіальні домагання третього члена антигітлерівської коаліції, хоч відкладали їх на період після закінчення війни. Принципи принципами, але вони підходили до справи прагматично. У своїх повоєнних спогадах Черчілль писав, що англійський уряд був зобов'язаний підтримувати інтереси старого союзника (тобто Польщі), а тому не міг визнати законною окупацію росіянами польської території в 1939 р. Проте з літа 1941 р., коли Росія стала на боці Великої Британії у боротьбі з Німеччиною, писав далі Черчілль, «ми не могли змусити нашого нового союзника, який опинився у великій небезпеці, відмовитися хоча б на папері від прикордонних областей, які він протягом ряду поколінь вважав життєво важливими для своєї безпеки»<sup>38</sup>.

Територіальна проблема знову спонтанно виникла під час радянсько-польських переговорів у Москві у грудні 1941 р. Польська сторона порушила

питання про звільнення з таборів і призов до польської армії, що формувалася в СРСР, колишніх мешканців Західної України української та єврейської національностей. Радянська сторона, однак, визнавала польськими громадянами лише етнічних поляків, а українських і єврейських мешканців східних польських воєводств розглядала як радянських громадян. Після звільнення з таборів вони мали призиватися до Червоної армії. Під час прийому у Кремлі на честь В.Сікорського генерал В.Андерс у розмові зі Сталіним знову порушив тему визнання українців та євреїв Західної України польськими громадянами. Не бажаючи загострювати ситуацію, Сталін запропонував розглянути питання про кордони між обома зацікавленими сторонами ще до мирної конференції, «як тільки польська армія піде у бій». Завершуючи розмову, він підкреслив: «Заспокойтеся, ми вас не скривдимо»<sup>39</sup>.

Можна тільки здогадуватися, що мав на увазі Сталін, обіцяючи не кривдити поляків. Зважаючи на те, що союзники по антигітлерівській коаліції були настроєні захищати національні інтереси відроджуваної Польщі, а також на те, що кривдити самого себе він не збирався, задовольнити територіальні претензії поляків мали переможені німці. Проте у грудні 1941 р. думати про перемогу над Німеччиною було зарано.

Щоб добитися визнання кордону 1939 р. своїм англійським союзником, радянська дипломатія вирішила скористатися історичним прецедентом. Коли війська М.Тухачевського у 1920 р. почали наступати, польське керівництво кинулося в бельгійське курортне містечко Спа, де відбувалася конференція країн Антанти. Велика Британія і Франція погодилися допомогти, але на певних умовах. Поляки повинні були прийняти будь-яке рішення Верховної ради Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини і погодитися з «Декларацією Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу тимчасового східного кордону» від 8 грудня 1919 р. За цим документом лінія кордону накреслювалася від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилов і далі західніше від Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат. Ця лінія в основному обмежувала територію відроджуваної держави польськими етнографічними землями. У межах Польщі залишалися тільки сполонізовані українські землі – Холмщина, Посяння, Підляшшя, Лемківщина.

Польське керівництво погодилося з цими умовами, і 11 липня 1920 р. британський міністр закордонних справ лорд Дж.Керзон звернувся з нотою до Раднаркомом. У ній пропонувалося, щоб Червона армія зупинилася за 50 км від лінії, яку Антанта визнала 8 грудня 1919 р. тимчасовим східним кордоном Польщі. Так, лінія Верховної ради Антанти здобула власну назву – лінія Керзона.

У грудні 1941 р. у Москву прибув А.Іден, щоб підписати розроблений зовнішньополітичними відомствами двох країн договір про взаємодію у війні з Німеччиною і про повоєнну організацію світу. Сталін вимагав від А.Ідена визнати західні кордони СРСР, як вони склалися на 1941 р. Пропонувалося, зокрема, на радянсько-польському відтинку кордону взяти за основу лінію Дж.Керзона. А.Іден не погодився, і договір залишився непідписаним. Це було зроблено лише наприкінці травня 1942 р. у Лондоні, і документ не містив територіальних статей<sup>40</sup>.

Тим часом відносини між радянським і польським еміграційним урядами невпинно погіршувалися, особливо після виведення армії Андерса за межі СРСР. Причина була одна – нерозв'язане територіальне питання. 19 лютого 1943 р. газета «Радянська Україна» надрукувала статтю О.Корнійчука «Возз'єднання українського народу у власній державі». Наступного дня стаття була демонстративно передрукована на першій шпальті газети «Правда». Як свідчить І.Козловський, посилаючись на польські джерела, стаття була замовною, це визнав Сталін у бесіді з польським послом Т.Ромером<sup>41</sup>. Український письменник у різних виразах зви-

нувачував лондонських поляків у прагненні відірвати від Радянського Союзу західні області України.

Як і Ю.Пілсудський у 1918–1920 рр., генерал В.Сікорський не покладався у розв'язанні територіального питання на сприяння демократичних країн Заходу. На окупованих землях повинні були створюватися великі військові підрозділи. В.Сікорський вимагав зосередити у Вільно і Львові сильні військові підрозділи, які «в момент безперечного зламу східного фронту повинні виступити зі зброєю в руках, щоб роззброїти німців, взяти в свої руки службу безпеки в тих областях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представником уряду»<sup>42</sup>.

У квітні 1943 р. набула розголосу катинська справа, що призвело до припинення дипломатичних відносин між радянським і польським урядами. У липні 1943 р. загинув генерал В.Сікорський, і на чолі лондонського еміграційного уряду став С.Миколайчик. Його позиція з територіального питання не відрізнялася від позиції В.Сікорського.

Нерозв'язаність питання про радянсько-польський кордон істотно впливала на політичну ситуацію в окупованих Німеччиною західних областях України. Тут розгорнулася боротьба між українськими і польськими націоналістами, яка часто переростала у страхотливі етнічні чистки (наймасштабніша з них – Волинська трагедія). Протистояння між Українською повстанською армією та Армією крайовою найбільш детально висвітлене в останній монографії проф. І.Ільюшина<sup>43</sup>.

## 6

Поразки Червоної армії на першому етапі війни були зумовлені не тільки помилками воєнно-політичного та армійського керівництва, але й низьким морально-психологічним станом військ. Усупереч розрахункам німецького командування, Радянський Союз витримав перший удар, але зазнав величезних втрат. Загальна кількість радянських військовополонених за всю війну визначилася цифрою в 5,7 млн осіб, із них 3,3 млн припало на 1941 р.<sup>44</sup>

На північному і центральному напрямках наступу німецькі війська зустрічали сильний опір, але на південному фронті постійно провалювався. Переважна частина бійців і командирів Червоної армії потрапляли в полон внаслідок оточення. Оточенці часто не чинили жодного опору. Під Києвом в оточення потрапили 665 тис., у районі Умані – до 100 тис., під Мелітополем – до 100 тис., на Керченському півострові – до 100 тис. червоноармійців<sup>45</sup>. Мобілізовані в армію, люди не бажали воювати за владу, яка завдала їм стільки лиха.

У 1942 р. настрої червоноармійців і цивільного населення України почав радикально змінюватися. На відміну від «перших німців» 1918 р., які погоджувалися на існування хоч і маріонеткової, але все-таки національної держави, гітлерівські окупанти зайнялися систематичним винищенням населення, щоб підготувати «життєвий простір» для переселенців із райху. Зрозумівши, що йдеться про фізичне існування народу, громадяни України почали воювати в армії і в партизанських загонах по-справжньому.

Національна політика Кремля в ході війни змінилася. 25 грудня 1942 р. у Москві була урочисто відзначена 25-та річниця проголошення радянської влади в Україні. Забута тема національної радянської державності зазвучала під час відзначення цього ювілею на повний голос.

Сталінградська битва, яка завершилася на початку 1943 р., означала корінний перелом у війні. Після двох років воєнних дій Радянський Союз здобув стратегічну перевагу над Німеччиною та її союзниками на Східному фронті. Курська битва у липні 1943 р. та її безпосередній результат – звільнення Лівобережної України цілком змінили розстановку сил у війні Об'єднаних Націй із державами «трикутника». Виникла потреба в координації стратегічних дій СРСР, США і

Великої Британії на рівні глав держав. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. у Тегерані відбулася перша зустріч Ф.Рузвельта, Й.Сталіна і В.Черчілля, на якій розглядалися спільні дії щодо розгрому ворога і проблеми повоєнного світового устрою та безпеки народів.

Розуміючи, що після поразки Третього райху першою на територію Польщі ступить Червона армія, В.Черчілля визнав за потрібне своєчасно розв'язати всі вузли польського питання. У неофіційній (після обіду у Сталіна) зустрічі зі Сталіним 29 листопада він підкреслив, що Польща багато важить для Великої Британії, яка через неї почала війну з Німеччиною. Разом із тим, підкреслив далі прем'єр-міністр, для нього нема нічого важливішого, ніж безпека західного кордону Росії. Тому він чекає відповіді на запитання, як його співбесідник розуміє цю безпеку. Сам він вважає, що Польща може просунутися на захід, як солдати по команді «два кроки вліво». Якщо Польща наступить при цьому на ногу Німеччині, то нічого не зробиш, сильна Польща є інструментом, необхідним для європейського оркестру<sup>46</sup>.

У цьому короткому і назовні легковажному, але добре продуманому монолозі приховувалося розв'язання проблеми, яка народилася у 1918 р. Черчілля пропонував Сталіну переформатувати Польщу, тобто перетворити її за рахунок переможеної Німеччини з ягеллонської на п'ястівську. Переходячи далі на серйозний тон, прем'єр-міністр зазначив: «У мене нема жодних повноважень від парламенту визначати кордони і, як я вважаю, їх нема й у президента. Однак ми можемо тут, у Тегерані, перевірити, чи зможуть глави трьох урядів, діючи в злагоді, накреслити певну політику, яку ми могли б рекомендувати полякам і порадити їм прийняти її»<sup>47</sup>.

Присутній при розмові А.Іден зауважив (так зазначав Черчілля у спогадах), що його дуже вразила заява Сталіна про можливість для поляків просунутися на захід аж до Одера. Цю репліку Сталіна в розмові з Черчіллем ми встановлюємо у передачі А.Ідена. Вона показує, що Сталін «на ходу» ухопив пропозицію Черчілля про переформатування Польщі і визначив географічні координати цієї пропозиції. Польща повинна була відмовитися від західноукраїнських та західнобілоруських земель і в компенсацію здобути територію Німеччини, обмежану на заході Одером. Однак у цій розмові радянський лідер зробив вигляд, що не знає, як діяти в подібній ситуації і чекає пояснень. «Тоді, – писав Черчілля, – я показав за допомогою трьох сірників, як я уявляю собі пересування Польщі на захід»<sup>48</sup>. Усі сірники, якими позначалися СРСР, Польща і Німеччина, пересувалися у західному напрямі. По суті, це була предметна ілюстрація попереднього виразу Черчілля про солдатів, які виконують команду «два кроки вліво».

Польське питання стало предметом обговорення на підготовчій зустрічі міністрів закордонних справ В.Молотова, А.Ідена і спеціального помічника президента США Г.Гопкінса 30 листопада. А.Іден заявив, що його уряд бажає перешкодити тому, щоб це питання стало джерелом неприємностей між трьома країнами. Тому, продовжив він, було б добре, якби радянський уряд погодився з пропозицією Черчілля, яку він вчора проілюстрував на трьох сірниках. Молотов відповів, що це був би найкращий вихід зі становища. Тоді його англійський колега зобов'язався поінформувати поляків і попросити їхньої згоди на цю пропозицію. Потім учасники зустрічі вирішили винести польське питання на офіційний розгляд керівників трьох союзних держав<sup>49</sup>.

1 грудня польське питання було розглянуто спочатку на неофіційній зустрічі Сталіна і Рузвельта. Рузвельт повідомив, що він не має заперечень щодо пересування кордонів Польщі зі сходу на захід – аж до Одера, але попередив, що з політичних причин не зможе брати участь у розв'язанні цього питання. Він зізнався, що в 1944 р. збирається висувати свою кандидатуру на посаду президента, і не хотів би втратити голоси 6–7 млн американців польського походження<sup>50</sup>.

Президент передбачав, наскільки непопулярною буде серед поляків ідея пересування кордонів.

Офіційне засідання за круглим столом, на якому розглядалося польське питання, почалося в другій половині дня. Рузвельт розпочав з тези про необхідність відновити радянсько-польські дипломатичні взаємини. Черчілль оприлюднив свою ідею пересування кордонів, проілюстровану трьома сірниками. Сталін висловив подив із приводу пропозиції Рузвельта розпочати переговори з польським урядом. «Учора розмовляли про те, що треба запропонувати польському уряду те-то й те-то», – зауважив він. Чудово розуміючи суть питання, він завершив виступ словами: «Черчілль говорив про три сірники. Я хотів би спитати, що це означає».

Черчілль відповів дипломатично: «Було б добре тут, за круглим столом, ознайомитися з думками росіян відносно кордонів Польщі». І додав: «Ми вважаємо, що Польщу слід задовольнити за рахунок Німеччини. Ми були б готові сказати полякам, що це добрий план і що кращого плану вони не можуть чекати». Викликаний на відвертість, Сталін таким чином відповів на ремарку Черчілля: «Ідеться про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською конституцією»<sup>51</sup>. Історикам, які вважають 1939-й рік датою возз'єднання українських земель, варто перечитати цей документ. Датований 1943-м роком, він говорив про возз'єднання у майбутньому часі.

Редакційна колегія на чолі з А.Громико, яка готувала до друку збірник документів Тегеранської конференції, зробила у цьому протоколі досить велику купюру, яку можна відновити за спогадами В.Черчілля, де використовувався цей же протокол. Отже, після згадки Сталіним кордону 1939 р. у розмову вступив А.Іден і запитав, чи означає цей кордон лінію Ріббентропа–Молотова? «Називайте її як хочете», – недбало відповів Сталін. Молотов знайшов інший варіант відповіді: «Цю лінію звичайно називають лінією Керзона»<sup>52</sup>. Після цього він показав карту з лінією Керзона і текст радіограми лорда Дж.Керзона, в якій перелічувалися назви всіх населених пунктів.

На цьому обговорення польського питання перервалося, але Черчілль незабаром знову повернувся до цієї теми, вважаючи її найбільш терміною. Цього разу він не став говорити про сірники, а запропонував цілком точну формулу такого змісту: «У принципі було прийнято, що вогнище польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, із включенням до складу Польщі Східної Пруссії й Опельнської провінції. Але остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах»<sup>53</sup>.

Обґрунтовуючи свою формулу, Черчілль зауважив: «Я скажу полякам, що вони одержують чудове місце для існування – територію завдовжки понад 300 миль у будь-який кінець»<sup>54</sup>. Із цього випливає, що прем'єр-міністр чудово розумів «головний біль» усіх польських політиків ХХ ст.: старовинні західні землі були германізовані, в Литві, Білорусії та Україні поляки залишалися національною меншиною, а центральна смуга корінних земель із Краковом і Варшавою здавалася їм надто вузькою.

Сталін із формулою погодився, але «на ходу» зарезервував за Радянським Союзом два незамерзаючих порти на Балтійському морі – Мемель і Кенігсберг. Рузвельт, як і обіцяв Сталіну, не висловив офіційно свою позицію. На цьому обговорення польського питання завершилося.

Після Тегеранської конференції уряди СРСР і Великої Британії почали тиснути на еміграційний уряд у Лондоні, щоб змусити його визнати східний кордон

Польщі 1939 р. Зокрема, 13 січня 1944 р. центральні радянські газети опублікували довідку ТАРС «Лінія Керзона» з географічною картою Західної України та Західної Білорусії і прилеглих районів Польщі. У ній містилися історія виникнення і докладні характеристики лінії Керзона. 22 лютого під час обговорення рішень Тегеранської конференції в парламенті В.Черчілль роз'яснив свою позицію цілком відверто: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантії щодо будь-якої прикордонної лінії. Ми не схвалювали захоплення Вільна Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла свій вираз у так званій лінії Керзона, яка хоча б частково намагалася вирішити проблему... Я можу визнати, що російські вимоги у питанні забезпечення безпеки західних кордонів не виходять за межі розумного або законності. Маршал Сталін і я обговорювали ці питання і дійшли спільного висновку, що Польща повинна одержати компенсацію як на півночі, так і на заході за рахунок Німеччини»<sup>55</sup>.

Тиск Черчілля на лондонських поляків мав вагомі причини. Після вступу на територію Польщі радянських військ Сталін сформував у Любліні свій кишеньковий уряд. Черчілль розумів, що в разі відходу уряду С.Миколайчика від конструктивної позиції у питанні про східний кордон Сталін вестиме справи тільки з люблінцями. Щоправда, люблінські поляки теж не були у захваті від кордону по лінії Керзона. Аби вплинути на них, Сталін використав нову політичну силу – керівництво УРСР.

На останньому етапі війни до Конституції СРСР і конституцій союзних республік були внесені зміни, які передбачали можливість утворення національних збройних формувань і право республік встановлювати безпосередні дипломатичні зв'язки з іншими країнами. На практиці до національних збройних формувань справа в Україні не дійшла, але в уряді УРСР з'явився наркомат оборони, очолений генерал-лейтенантом В.Герасименком. Утворився й наркомат закордонних справ, хоч його позбавили права засновувати посольства і консульства в інших країнах. Голова уряду і перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов із трибуни Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. почав вимагати «включення до складу української радянської держави прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»<sup>56</sup>.

Проект М.Хрущова про створення у складі УРСР Холмської області і розпочата на його підтримку петиційна кампанія місцевого населення використовувалися винятково з пропагандистською метою. Керівники СРСР насправді не бажали підірвати значення лінії Керзона вимогами про приєднання до УРСР стародавніх українських земель на захід від неї. Питання про Закерзоння порушувалося як контраргумент у дискусіях із люблінськими поляками, які наполегливо вимагали приєднання до Польщі Львова та нафтових районів. Після багатомісячних дискусій 26 липня 1944 р. із ними був підписаний таємний договір, за яким західні кордони Польщі пересувалися до лінії Одер–Нейссе, а східні визначалися по лінії Керзона з деякими відхиленнями на користь поляків.

Причини неприйняття поляками лінії Керзона були зрозумілі: втрачалася половина міжвоєнної території Польщі. У Тегерані Рузвельт не дозволив собі підтримати формулу Черчілля, хоч погоджувався з нею і розумів, що тільки з її допомогою можна розрубати сформований століттями польської історії гордіїв вузол. Як уже зазначалося, він боявся втратити голоси мільйонів американців польського походження. Представники еміграційного уряду в Лондоні так само боялися поставити хрест на своїй політичній кар'єрі і не піддавалися зовнішньому тиску. Люблінські поляки були більш піддатливі, тому що залежали не від виборців, а від окупаційної влади.

Польщі пропонували інші землі як компенсацію територіальних втрат. Черчілль у Тегерані підкреслював, що промислово розвинуті німецькі території набагато цінніші, ніж пінські болота<sup>57</sup>. Але поляки знали, що втрачали і не мали

упевненості в тому, що одержать. Одне знали напевно: впродовж п'яти–шести поколінь на цих землях жили німці, і вони продовжували там жити.

Коли в Тегерані обговорювалася формула Черчілля, Рузвельт поцікавився, чи буде можливим організувати в добровільному порядку переселення поляків із територій, які передавалися Радянському Союзу. Сталін запевнив, що це можна буде зробити<sup>58</sup>. Нікому, однак, не спало на думку запитати, чи можливо організувати переселення німців із територій, які передавалися Польщі. Вважалося, мабуть, що ці території передаватимуться разом із населенням. Це не викликало ентузіазму ні у польських політиків, ні у пересічних поляків.

У червні 1944 р. С.Миколайчик зустрівся з Рузвельтом у Вашингтоні. Останній вказав, що вважає територіальні поступки невідворотними, але обіцяв переконати Сталіна залишити за Польщею Львів і нафтові родовища Дрогобицького району. Водночас президент повідомив, що Польща одержить Східну Пруссію, за винятком району Кенігсберга, і на захід від неї – все узбережжя Балтики до Одера включно зі Штеттіном (Щеціним). Миколайчик відповів, що всяка надмірна окупація на заході створювала б непотрібне тертя з німецькою національною меншиною<sup>59</sup>.

Аналіз рішень Ялтинської конференції керівників трьох союзних держав зайвий раз переконує у тому, що проблема польського східного кордону вже була розв'язана тегеранською формулою В.Черчілля. Після президентських виборів у США Ф.Д.Рузвельт дістав можливість офіційно приєднатися до цієї формули, внаслідок чого вона перетворилася на один із наріжних каменів повоєнного світового порядку.

В Ялті Рузвельт зробив обережну спробу (згідно з обіцянкою, яку дав у Вашингтоні Миколайчику) залишити Львів за Польщею. У протоколі засідання глав урядів від 6 лютого 1945 р. це виглядало так: «Було б добре розглянути питання про поступки полякам на південній ділянці лінії Керзона. Він, Рузвельт, не наполягає на своїй пропозиції, але хоче, щоб радянський уряд прийняв це до уваги». Заперечуючи Рузвельту, Черчілль підкреслив, що він постійно і публічно заявляв у парламенті та в інших місцях про намір британського уряду визнати лінію Керзона в тому вигляді, як її тлумачить радянський уряд, тобто із залишенням Львова Радянському Союзу. «Після тієї трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, – додав прем'єр-міністр, і після тих зусиль, які Росія доклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві»<sup>60</sup>.

Наступного дня радянській делегації були вручені письмові пропозиції США з польського питання, в яких визнавалося проходження східного кордону Польщі по лінії Керзона. Делегація одержала також британський документ – резюме з обговорюваного на попередньому засіданні питання під назвою «Переглянута формула для Польщі». У ньому був зафіксований консенсус із приводу східного кордону Польщі і перелічувалися німецькі райони, які вона мала одержати в компенсацію. Тут же формулювалося рішення величезної ваги: «Домовлено, що німці зі вказаних районів повинні бути репатрійовані в Німеччину, і що всі поляки в Німеччині повинні за своїм бажанням репатріюватися в Польщу»<sup>61</sup>. Якщо для поляків переселення було справою добровільною, то німці, як впливало з документа, репатріювалися примусово.

Як відомо, з територій, які перейшли до Польщі і Радянського Союзу, було виселено до 10 млн німців, а із Судетської області Чехословаччини – до 3 млн. Ці депортації за своїми масштабами були безпрецедентними.

Восени 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР у Любліні були укладені угоди про обмін населенням. За два роки, до серпня 1946 р., з України в Польщу переселилися 810,4 тис. поляків, а з Польщі в Україну – 482,9 тис. українців<sup>62</sup>. Повоєнна Польща стала однією з найбільш етнічно однорідних країн.



## 8

Аналіз документів із розглядуваної проблеми дозволяє зробити низку важливих висновків.

1. Зміна статусу поділених між різними державами українських земель у формі возз'єднання або переходу від однієї держави до іншої могла відбутися тільки в ситуації війн і революцій. Під час Першої світової війни західноукраїнські землі були поглинуті Росією. Розпад Російської імперії у 1917 р. і Австро-Угорщини у 1918 р. створили передумови для злуки двох українських народних республік у січні 1919 р., які виникли в ході національних революцій. Пізніше, однак, українські землі були поділені між чотирма державами.

2. Пакт Ріббентропа–Молотова передував приєднанню західноукраїнських земель до СРСР, але не став його безпосередньою причиною. Передбачуваний злочинною змовою двох диктаторів вступ Червоної армії у Польщу був замаскований під «визвольний похід» не відразу, а тільки після того, як Друга світова війна стала фактом. Маскувальна інтерпретація радянського вторгнення мала на меті зберегти нейтралітет Радянського Союзу у війні Великої Британії і Франції з Німеччиною.

3. Приєднання Західної України і Західної Білорусії не варто називати «возз'єднанням». Навіть національно свідомі українці у вересні 1939 р. розглядали «визвольний похід» як четвертий поділ Польщі. Можна сказати навіть більше: анексія цих територій не стала їх реальним приєднанням до Радянського Союзу. Після вторгнення вермахту радянський уряд був змушений оголосити договори 1939 р. стосовно Польщі такими, що втратили силу.

4. Напад Німеччини на Радянський Союз перетворив війну для його народів на війну вітчизняну. Вони відстоювали в цій війні не тільки свою незалежність, але й право на життя. Вирішальний вклад народів СРСР у перемогу над ворогом, який загрожував світовій цивілізації, став об'єктивною основою для визнання Об'єднаними Націями права українського народу на возз'єднання своїх земель. Це визнання знайшло конкретний вираз у запропонованій Черчіллем і прийнятій Великою трійкою 1 грудня 1943 р. у Тегерані формулі реформатування державної території польського народу. Формула Черчілля враховувала безпосередні національні інтереси трьох головних держав антигітлерівської коаліції і Польщі на завершальному етапі війни. Разом із тим вона спиралася на історичний прецедент – лінію Керзона, запроповану Антантою у 1918 р. із метою визначення кордонів країн, що виникли після розпаду імперій у Східній Європі.

<sup>1</sup> День (Київ). – 2009. – 16 травня.

<sup>2</sup> Див., наприклад: *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – Л., 1998. – С.11.

<sup>3</sup> *Кульчицький С.* Лінія Керзона в історичній долі українського народу // *Наука і суспільство* (Київ), 1991. – №11. – С.6–13; *Його ж.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // *Київська старовина*. – 1999. – № 6. – С.80–96.

<sup>4</sup> *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков).* Краткий курс. – Москва, 1946. – С.318, 261.

<sup>5</sup> На штурм капитализма – к мировой коммуне. Стенограмма доклада Л.З.Мехлиса на собрании партийного актива Киевского особого военного округа 4 апреля 1939 г. // *Исторический архив*. – 2005. – № 2. – С.84.

<sup>6</sup> *Ширер У.* Взлёт и падение Третьего рейха. – Москва, 1991. – Т.1. – С.503.

<sup>7</sup> Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы. – Москва, 1990. – Т.1. – С.482–483.

<sup>8</sup> *Лебедева Н.С.* Четвёртый раздел Польши и катынская трагедия // *Другая война. 1939–1945* / Под ред. Ю.Н.Афанасьева. – Москва, 1996. – С.238.

<sup>9</sup> Там же. – С.239.

<sup>10</sup> *Документы внешней политики*. – Москва, 1992. – Т.ХХІІ. – Кн. 1. – С.568.

<sup>11</sup> Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы. – Москва, 1990. – Т.2. – С.321.

- <sup>12</sup> Лебедева Н.С. Указ. соч. – С.241.
- <sup>13</sup> Документы внешней политики. – Москва, 1970. – Т.ХVI. – С.80–82.
- <sup>14</sup> Риббентроп И. фон. Мемуары нацистского дипломата. – Смоленск, 1998. – С.193.
- <sup>15</sup> Лебедева Н.С. Указ. соч. – С.241–243.
- <sup>16</sup> Там же. – С.244.
- <sup>17</sup> Ширер У. Взлёт и падение Третьего рейха. – Москва, 1991. – Т.2. – С.5.
- <sup>18</sup> Там же. – С.6.
- <sup>19</sup> Там же. – С.8.
- <sup>20</sup> Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S.32.
- <sup>21</sup> Правда. – 1939. – 1 ноября.
- <sup>22</sup> Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С.1028.
- <sup>23</sup> Там само. – С.1056.
- <sup>24</sup> Там само. – С.1029.
- <sup>25</sup> Там само. – С.1030.
- <sup>26</sup> Там само.
- <sup>27</sup> Там само. – С.1007.
- <sup>28</sup> Там само. – С.1041.
- <sup>29</sup> Там само. – С.999.
- <sup>30</sup> Там само. – С.1055.
- <sup>31</sup> Там само. – С.1025.
- <sup>32</sup> Там само. – С.1023.
- <sup>33</sup> Там само.
- <sup>34</sup> Див.: Козловський І. Указ. праця. – С.40.
- <sup>35</sup> Правда. – 1941. – 31 июля.
- <sup>36</sup> Черчилль У. Вторая мировая война. – Москва, 1991. – Кн.2. – С.182.
- <sup>37</sup> Див.: Козловський І. Указ. праця. – С.43.
- <sup>38</sup> Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 2. – С.182.
- <sup>39</sup> Див.: Козловський І. Указ. праця. – С.51–52.
- <sup>40</sup> Там само. – С.55.
- <sup>41</sup> Там само. – С.64.
- <sup>42</sup> Там само. – С.53.
- <sup>43</sup> Див.: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009.
- <sup>44</sup> Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения. – Москва, 2000. – С.512.
- <sup>45</sup> Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С.292.
- <sup>46</sup> Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С.203–204. Черчилль вказує, що ця розмова відбулася 28 листопада після обіду у Рузвельта. В офіційному радянському виданні вона відсутня, але за іншими документами і примітками до них встановлюється, що розмова відбулася по обіді у Сталіна 29 листопада. Радянське видання документів Тегеранської конференції звірялося з американськими записами, опублікованими Державним департаментом у 1961 р., а також з архівними англійськими записами, відкритими для дослідників із початку 1970-х рр. Див.: Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. док. – Москва, 1978. – С.149, 186.
- <sup>47</sup> Там же. – С.204.
- <sup>48</sup> Там же.
- <sup>49</sup> Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.149.
- <sup>50</sup> Там же. – С.168.
- <sup>51</sup> Там же. – С.163–165.
- <sup>52</sup> Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С.225–226.
- <sup>53</sup> Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.167. Оппелън (Ополе) – порт на Одері (Одра), заснований у Х ст., неподалік від Бреслау (Вроцлав).

<sup>54</sup> Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.225–226.

<sup>55</sup> Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1974. – Т.VIII. – С.57.

<sup>56</sup> Козловський І. Указ. праця. – С.105.

<sup>57</sup> Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.226.

<sup>58</sup> Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.165.

<sup>59</sup> Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.VIII. – С.112–114.

<sup>60</sup> Крымская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г.: Сб. док. – Москва, 1979. – С.97–98.

<sup>61</sup> Там же. – С.159–160.

<sup>62</sup> Буцко О.В. Украина–Польша: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С.62, 69.

*The author argued that the Molotov–Ribbentrop pact before joining Western Ukraine to the USSR, but not the direct cause of the reunification of ethnic lands Ukrainian people. In 1941 German-Soviet treaty on Poland were found to have lost power. The right of people in the reunification of their lands recognized leaders of the Allies of World War II, who spoke on behalf of the United Nations.*

**Р.Я.Генега\***

#### **СУСПІЛЬНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ПРИКЛАДІ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СКЛАДІ Й СТАНОВИЩІ НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х рр.**

*У статті проаналізовано характер соціальних, економічних і культурних змін у Львові у 1944–1953 рр. Розкрито формування нових етнічних груп. Продемонстровано вплив змін на подальший розвиток міста.*

Основні чинники, що вплинули на етнічну та соціально-економічну ситуацію у Львові, були викликані воєнним лихоліттям та політикою радянської влади, спрямованої проти окремих національних спільнот. Ці фактори призвели до майже повного зникнення єврейської громади і до значного зменшення частки поляків у місті. Реалізація домовленостей про трансфер населення між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. призвела до виселення зі Львова більше 80 тис. поляків. Після цього у місті почалося поступове зростання українського населення, яке в перше повоєнне десятиліття так і не досягло більшості.

Огляд наукової літератури з характеристиками етнічної та соціально-економічної ситуації у Львові дає підстави стверджувати про те, що різні аспекти міського життя в повоєнний період висвітлені неоднаково. Коли такі теми, як кількість жителів, історико-географічний аналіз формування етнічного складу населення Львова, його зайнятість, соціальне походження, більшою чи меншою мірою ставали предметом вивчення<sup>1</sup>, то характер демографічних, соціальних, економічних, культурних змін у місті в перші повоєнні роки досі залишалися поза увагою істориків. Тому висвітлення цих процесів є актуальним дослідницьким

---

\* Генега Роман Ярославович – канд. іст. наук, асистент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: r\_genega@yahoo.com